

ROBERT ADAM A KOL.

GRAMATICKÉ ROZBORY ČEŠTINY

VÝKLAD A CVIČENÍ
S ŘEŠENÍMI

UNIVERZITA KARLOVA
NAKLADATELSTVÍ KAROLINUM 2017

2.1 PODSTATA TVOŘENÍ SLOV

Slovotvorbou (tvořením slov) označujeme a) lingvistickou disciplínu, b) předmět této disciplíny, tzn. 1. tvoření slov ve smyslu procesuálním, dynamickým a 2. výsledek slovotvorných procesů, tedy utvářenost slov. Tvoření slov je nejdůležitějším zdrojem rozšiřování slovní zásoby jazyka. Centrum slovotvorby představují plnovýznamové slovní druhy, neplnovýznamovými se proto zabýváme jen okrajově.

Nauka o tvoření slov se zabývá procesem tvoření slov na základě slov již existujících z hlediska způsobů, postupů, prostředků a podmínek (tento aspekt představuje hledisko genetické), ale také formou, významy a fungováním výsledků těchto procesů (tj. hledisko funkční). Slovotvorné prostředky jazyka jsou hlavně morfémové, tvoření slov má morfologický charakter (z hlediska mechanismu tvoření); proto se někdy slovotvorba nazývá derivační morfologií – na rozdíl od (vlastní) morfologie flexivní (tvarosloví).

Slovotvorba se mnohdy omezovala či omezuje pouze na oblast tvoření slov – jednoslovných lexémů, nezabývá se tvořením víceslovných pojmenování, jako např. *vysoká škola, jízdní řád, rok co rok* atd. (Víceslovných pojmenování je ve skutečnosti v jazyce mnohem více než jednoslovných.) Proto by bylo přesnější mluvit o tvoření pojmenování, což je širší pojem zahrnující (tradiční) slovotvorbu i tvoření víceslovných pojmenování.

2.2 SLOVOTVORNÉ VZTAHY A PROSTŘEDKY

2.2.1 FUNDACE, MOTIVACE

Nová slova se tvoří ze slov již existujících; ta mohou být slovotvorně neutvořená (**značková**, nemotivovaná: *kočka*), nebo utvořená (**popisná**: *kočičí, kočička*). Slovo, ze kterého je **utvořené** (fundované) slovo bezprostředně utvořeno, je jeho slovo **základové** (fundující). Základová a utvořená slova jsou vázána slovotvornými vztahy formálními

(**fundace** = jedno slovo se zakládá na druhém) a významovými (**motivace** = význam jednoho slova odkazuje na význam druhého). Na základě slovotvorné motivace a podle procesu utvoření slova můžeme určit jeho obecný **slovotvorný význam** (*ohřív-ač* – **prostředek k ohřívání**), který však nemusí být shodný s jeho významem lexikálním (*zelenina* – není vždy *zelená látka*).

Fundace a motivace mívají shodný směr, mnohdy však není zcela zřetelný a nelze jej určit jednoznačně. Pak lze uzнат fundaci/motivaci oboustrannou (*doma* ↔ *domů*) nebo paralelní (*soudce* ← *soud*, *soudce* ← *soudit*). Slovo fundované (motivované) je zpravidla formálně i významově složitější než slovo fundující (motivující), někdy tomu však bývá naopak (fundované substantivum *lov* je o morfém kratší než fundující sloveso *lovit*). Fundované slovo samo může být také fundujícím pro další tvoření (*létat* → *letadlo* → *letadlový*).

Slova zakládající se na společném fundujícím slově tvoří slovotvorné řady a svazky. Skupina slov vázaných společným vztahem fundace (primární slovo základové a všechna přímo nebo zprostředkovaně na něm založená slova), majících tedy shodný kořen, se nazývá **slovotvorné hnízdo** nebo **slovní čeleď** (*seno* – *senný* – *seník* – *seníkový* – *Senovážný* – *senoseč*...). Ve slovní čeledi bývají zastoupeny slovotvorné řady a slovotvorné svazky: **slovotvornou řadu** tvoří slova spjatá (opakovaným) lineárním (stejnoseměrným) vztahem fundace (*slunce* → *sluneční* → *slunečně*; *slunce* → *sluníčko* → *sluníčkový*); **slovotvorný svazek** je souhrn slov fundovaných jedním slovem (*sluneční* → *slunečně*, *slunečník*, *protisluneční*).

2.2.2 SLOVOTVORNÝ ZÁKLAD A SLOVOTVORNÝ FORMANT

Část slova společnou pro utvořené a základové slovo nazýváme **slovotvorný základ** (utvořená slova ho přebírají ze základových), všechny (formální) odlišnosti mezi nimi (včetně změn, ke kterým dochází v slovotvorném procesu) tvoří **slovotvorný formant**. Slovotvorný základ a formant vydělujeme při slovotvorném rozboru – zjišťujeme jím slovotvornou stavbu (strukturu) slov, která je dvojčlenná (na rozdíl od lineární morfémové stavby). Slovotvorným základem může být celé základové slovo (jedno nebo více) nebo jeho část, např.:

celé (kořenné) slovo: *dnes* → *dnešní*

kořen: *ryba* → *rybář*, *slza* → *slzný*

kořen s prefixem: *zahrada* → *zahrádka*, *nález* → *nálezne*, *záhada* → *záhadný*

kořen s kmenotvorným sufixem: *učit* → *učitel* (pozor, *t* je jednou koncovka infinitivu, podruhé součást slovotvorného sufixu *-tel!*), *jmenovat* → *jmenovací*

kořen se slovotvorným sufixem: *makový* → *makovec*, *rychlost* → *rychlostní*, *vášnivý* → *vášnivost*

kořen s kmenotvorným a tvarotvorným sufixem: *padl* → *padlý*, *tištěn* → *tištěný*, *nesouc* → *nesoucí*

kompozitum: *velkoměsto* → *velkoměstský*, *sladkokyselý* → *sladkokyselé*

kompozitum se slovotvorným sufixem: *lehkovážný* → *lehkovážnost*, *předozadní* → *předozadně*

dva kořeny (příp. více) – samotné nebo s afixy: *douhá doba* → *dlouhodobý*, *malý obchod* → *maloobchod*

2.2.2.1 HLÁSKOVÉ ALTERNACE

Součástí slovotvorného formantu jsou také **hláskové změny (alternace)**, ke kterým při tvoření slov dochází, a to zpravidla uvnitř slovotvorného základu nebo na morfematickém švu mezi slovotvorným základem a formantem. Bývají podmíněny sousedními fonémy, příp. morfémy. Při alternaci se mění fonologická skladba slovotvorného základu nebo formantu – hlásky (příp. hláskové skupiny) odvozovacího základu se mění v hlásky (hláskové skupiny) fonologicky blízké. Hláskové alternace (viz 1.1.3) jsou kvalitativní (*smát se* → *smích*, *knihá* → *knížka*) a kvantitativní (*lěto* → *letní*, *dár* → *dárek*), vznikové (*světlo* → *světelný*) a zánikové (*pes* → *psí*); ke vznikovým dochází tam, kde by po připojení afixu vznikla skupina tří (nebo více) konsonantů.

2.2.3 SLOVOTVORNÉ AFIXY

Slovotvorné prefixy (viz 1.2.2.2) bývají totožné s předložkami (*v-*, *za-*, *od-*, *při-*, *po-*) i od nich odlišné (*roz-*, *vy-*, *pa-*, *pra-*), jsou neslabičné (*s-*, *z-*, *vz-*), jednoslabičné (*u-*, *na-*, *před-*), příp. dvouslabičné (*mimo-*, *proti-*). Prefixy končící konsonantem mívají (pro usnadnění výslovnosti) vokalizovanou podobu (*ve-*, *se-*, *ze-*, *nade-*, *roze-*).

Slovotvorné sufixy (viz 1.2.4.1) bývají neslabičné (*-k*, *-n*), jednoslabičné (*-ík*, *-tel*) i víceslabičné (*-telný*, *-íček*). Mnohé sufixy dnes chápeme jako jeden celek, i když diachronně vznikly kombinací více sufixů. Tak například adjektivum *volitelný* nemusíme zakládat na substantivu *volitel*, a to na slovesu *volit*, ale můžeme je chápat jako odvozené (složený) sufixem *-telný* přímo ze slovesa.

2.3 SLOVOTVORNÉ ZPŮSOBY A POSTUPY

Nová slova se tvoří především dvěma slovotvornými způsoby: **odvozováním** (derivací, 2.3.1) a **skládáním** (kompozicí, 2.3.2). Při odvozování vstupuje do slovotvorného procesu jedno základové (plnovýznamové) slovo. Při skládání se slovotvorného procesu účastní zpravidla dvě plnovýznamová základová slova (v češtině poměrně málokdy více – *červenomodrobílý*). Dalšími slovotvornými způsoby jsou **konverze** (2.3.3), **reflexivizace** (2.3.4) a slovotvorné úpravy, tj. **univerbizace** a **abreviace** (2.3.5).

Uvedené slovotvorné způsoby a postupy zde (2.3.1–2.3.5) klasifikujeme podle slovotvorného vztahu fundace a řadíme podle tohoto vztahu a podle zastoupení a funkce

v české slovní zásobě a jejím slovtvorném systému; jako hlavní se uplatňují derivace a kompozice, jako vedlejší konverze, reflexivizace a slovtvorné úpravy. Při detailnější a systémové analýze typu a počtu slovtvorných základů a formantů (samostatných i nesamostatných) a povahy slovtvorných procesů (jejich kombinací) lze dospět k dalším možným klasifikacím; jednu z nich uvádíme pro zajímavost a srovnání v přehledu a s příklady níže (2.3.6).

2.3.1 DERIVACE

Podle povahy slovtvorného formantu (vyděleného na základě srovnání fundovaného a bezprostředně fundujícího slova) se v rámci slovtvorného způsobu derivace rozlišují následující slovtvorné postupy:

- a) **prefixace:** přidání slovtvorného prefixu; slovtvorné prefixy (předpony) stojí před kořenem slova, často se připojují k celému slovu a odvozují se jimi hlavně slovesa: *psát* → *za-psat*, *výhoda* → *ne-výhoda*
Pokud je lexikální význam prefixu velmi oslabený, slouží prefixální tvoření k čisté perfektivizaci prostých nedokonavých sloves (*psát* → *na-psat*, *hořet* → *s-hořet*).
- b) **suffixace:** přidání slovtvorného sufixu; slovtvorné sufixy (přípony) stojí za kořenem slova, u jmen se k nim bezprostředně připojuje tvarotvorný morfém (deklinační koncovka):
plavat → *plav-ec*, *kámen* → *kamen-ný*
Zvláštní a v češtině poměrně řídké jsou sufixy, které se ve slově připojují až za deklinační, příp. osobní koncovky, tzv. **postfixy** (*jaký-si*, *kdo-koli*, *jak-koliv*).
- c) **transflexe:**
- ca) tvoření **koncovkou:**
malina → *malin-í*, *běhat* → *běh-0*, *pracovat* → *prac-e*
- cb) tvoření **kmenotvorným sufixem:**
fax → *fax-ova-t*, *hodit* → *ház-e-t*
Při tvoření sloves kmenotvorným sufixem od dokonavých sloves dochází k jejich imperfektivizaci (*zastoupit* → *zastup-ova-t*, *kousnout* → *kous-a-t*).
- d) **kombinované odvozování:** tvoření více afixy najednou (připojovanými současně před a za kořenem, tj. prefix + slovtvorný sufix, prefix + koncovka, prefix + kmenotvorný sufix):
koleno → *pod-kolen-k-a*, *moře* → *zá-moř-í*, *schopný* → *u-schopn-í-t*
Taková kombinace (vázaných, vzájemně podmíněných) afixů bývá někdy označována jako **cirkumfix**.
Někdy dochází k odsunutí afixů – **deprefixaci** (*útes* → *tes*) nebo **desuffixaci**, u ohebných slov často spojené se změnou tvarotvorného morfému (*krásný* → *krás-a*), nebo k záměně sufixů, tzv. **resuffixaci** (*vousatý* → *vous-áč* = ten, kdo je vousatý; zde lze uvažovat i o paralelní motivaci *vousáč* = ten, kdo má vousy, a tedy i paralelní fundaci *vous* → *vous-áč*).

2.3.2 KOMPOZICE

- a) **juxtapozice** (spřahování): pouhé spojení slov (slovních tvarů skladebných syntagmat) vystupujících ve výpovědi jako samostatné výrazy: *zisku chtivý* → *ziskuchtivý*, *země třesení* → *zemětřesení*, *šest a třicet* → *šestatřicet*.
Přechod k derivaci (prefixaci) představuje obdobné spojování autosémantických slov se synsémantickými, nejčastěji jmen s předložkou. Tak vznikají tzv. příslovečné spřežky (*zpravidla*, *potichu*, *nalevo*). Podobně jako příslovečné spřežky se tvoří i spřežky částicové (*naštěstí*).
- b) **bezafixální kompozice**: členy složenin se většinou formálně liší od základových slov a jsou spojeny spojovacím morfémem (interfixem – viz 1.2.6): *sladký + kyselý* → *sladk-o-kyselý*, *velký + trh* → *vel-e-trh*, *rychle + bruslit* → *rychl-o-bruslit*.
- c) **afixální kompozice**: tvoření kompozic a derivací zároveň, členy složenin se kombinují s afixy (slovotvornými sufixy, kmenotvornými sufixy nebo koncovkami): *psát + romány* → *roman-o-pis-ec*, *měřit + čas* → *čas-o-měř-ič/čas-o-mír-a*, *dávat + zprávy* → *zprav-o-daj-O*, *černé + vlasy* → *čern-o-vlas-ý*.

2.3.3 KONVERZE

V češtině konverze představuje okrajový způsob tvoření slov: její podstata spočívá v přechodu slova z jednoho slovního druhu do jiného bez formálních, afixy vyjádřených změn:

- a) **ustrnutí deklinačního paradigmatu** při přechodu ohebného slova k neohebnému slovnímu druhu (*ráno*, *kolem* subst. → adv.).
- b) **změna slovního druhu neohebného slova** (*kolem* adv. → prep.).
- c) **omezení deklinačního paradigmatu** jména (*vepřový* adj. → *vepřové* subst. N, *konečný* adj. → *konečná* subst. F).

2.3.4 REFLEXIVIZACE

Ojedinele se slovesa tvoří pomocí formantů *se*, *si* – ty se uplatňují buď samostatně (*povídat* → *povídat si*), nebo jako spoluformanty (*moudrý* → *umoudřit se*, reflexivizace + prefixace + transflexe). Obdobně se jako spoluformant občas uplatňuje také opačný postup, dereflexivizace (*dít se* → *děj*, *dít se* → *dění*, *dotazovat se* → *dotazovaný*).

2.3.5 SLOVOTVORNÉ ÚPRAVY

Vedle skutečných slovotvorných procesů, při kterých vznikají nová pojmenování, běžně dochází k úpravám již existujících pojmenování. Představují kondenzaci (zhutnění) vyjádření.

2.3.5.1 UNIVERBIZACE

Univerbizace spočívá ve změně víceslovného (ustáleného) pojmenování v jednoslovné: *základní škola* → *základka*, *řidičský průkaz* → *řidičák*, *obchodní dům* → *obchodák*. Používají se při ní hlavně sufixy a zpravidla vznikají slova nestandardní nebo příznaková – hovorová, expresivní.

2.3.5.2 ABREVIACE

Abreviací (zkracováním) víceslovných pojmenování (sousloví) vznikají **zkratky** (*Česká republika* → *ČR*) a **zkratková slova** (*Severočeské tukové závody* → *Setuza*). Ze zkratk jsou nejčastější **iniciálové zkratky** (vznikají z iniciál původních víceslovných názvů, zapisují se velkými písmeny a bez teček), a to **písmenné** z názvů počátečních písmen slov původního pojmenování (*Organizace spojených národů* → *OSN [ó es en]*) a **hláskové** z počátečních (spojitě vyslovovaných) hlásek slov původního pojmenování (*Divadelní akademie múzických umění* → *DAMU*). Označujeme je jako **akronyma**. Některá zkratková slova nejen vyslovujeme, nýbrž i skloňujeme jako slova: *České energetické závody* → *ČEZ* – v *Čezu*).

2.3.6 DALŠÍ MOŽNÁ KLASIFIKACE

A. Adiční postupy

Aa. Přidání vázaných morfémů samostatných i nesamostatných

1. Kompozice: k základovému slovu se přidává druhé základové slovo

1.1 bezafixální kompozice: *velkoměsto*, *černobílý*

1.2 juxtapozice: *pantáta*, *chvályhodný*, *jaksepatří*

2. Derivace: k základovému slovu se přidává derivační morfém (= morfém s nesamostatným lexikálním významem)

2.1 prefixace: *překrásný*, *nadepsat*

2.2 sufixace: *tamní*, *dnešek*

2.3 postfixace: *jakýsi*

2.4 prefixace + sufixace (kombinovaná derivace): *náhrobek*

3. Transflexe: u základového slova se pouze mění sada gramatických morfémů (= morfémů bez lexikálního významu)

3.1 transflexe deklinačními sufixy (obvykle pádovými koncovkami, ale i *kur* > *kuře* kmenotvorným sufixem): *trní*, *slůně*

3.2 transflexe konjugačními sufixy (kmenotvornou příponou): *časovat*, *slzet*

4. Kompozice + derivace (afixální kompozice)

4.1 kompozice + sufixace: *volnomyšlenkář*, *českolipský*

5. Kompozice + transflexe

5.1 kompozice + transflexe deklinačními sufixy: *listonoš, samopal*5.2 kompozice + transflexe konjugačními sufixy: *svatořečit*

6. Derivace + transflexe

6.1 prefixace + transflexe deklinačními sufixy: *zámoří*6.2 prefixace + transflexe konjugačními sufixy: *zmoudřet*

Ab. Přidání volných morfémů

7. Reflexivizace: *mýt se, rozumět si (s počítačem)*

Ac. Přidání vázaných + volných morfémů

8.1 prefixace + reflexivizace: *pospat si, naplakat se*8.2 prefixace + transflexe konjugačními sufixy + reflexivizace: *pošťetit se*9. Transflexe konjugačními sufixy + reflexivizace: *přátelit se***B. Redukční postupy**

Od základového slova se odsouvá derivační morfém.

10. Deprefixace: *tes***C. Adičně-redukční postupy**11. Resuffixace: nahrazuje se jeden slovotvorný sufix jiným: *zubák (zubař → zubák)*

12. Transflexe + desuffixace

12.1 Transflexe deklinačními sufixy + desuffixace: *krása*12.2 Transflexe konjugačními sufixy + desuffixace: *hloubit*13. Transflexe deklinačními sufixy + dereflexivizace: *děj (dít se → děj)***D. Transpoziční postupy** (tvoření bez přidání morfémů)

16. Konverze: změna slovního druhu beze změny formy

16.1 změna neohebného slovního druhu v jiný neohebný: *ale*16.2 změna ohebného slovního druhu v neohebný (ustrnutí tvaru, ztráta paradigmatu): *kolem*16.3 změna ohebného slovního druhu v jiný ohebný (omezení rozsahu paradigmatu): *vstupné***E. Transformační postupy** (slovotvorné úpravy existujících pojmenování)

17. Abreviace

17.1 tvoření zkratkových slov

17.1.1 z počátečních hlásek základového sousloví: *ČEZ, UNESCO*17.1.2 z počátečních slabik (a hlásek) základového sousloví: *ČEDOK*

- 17.1.3 z počátečních slabik slova: *čoko, pade*
- 17.1.4 z členů kompozit (+ derivační sufix): *kilo, foťák*
- 17.1.5 mechanickým a kontrakčním zkracováním: *motel, matika*

17.2 tvoření zkratk

- 17.2.1 z počátečních písmen základového sousloví: *EET*
- 17.2.2 z počátečních písmen a slabik základového sousloví: *ČRo*
- 17.2.3 z počátečních písmen členů kompozit: *EKG*
- 17.2.4 z písmen základových slov: *Mgr., pí*
- 17.2.5 z písmen skupin slov: *tzv., n. l.*

18. Univerbizace

- 18.1 univerbizace konverzí: *telecí* (subst.)
- 18.2 univerbizace desufixací
  - 18.2.1 univerbizace desufixací + transflexí: *mobil*
  - 18.2.2 univerbizace desufixací + sufixací (resufixací): *olympiáda, minerálka, svařák*

19. Multiverbizace

- 19.1 tvoření verbonominálních spojení: *podat návrh, mít vliv*
- 19.2 tvoření nominálních spojení: *čtenářská obec, zajímavým způsobem*

2.4 ONOMAZIOLOGICKÉ KATEGORIE

Slova se tvoří, vznikne-li potřeba něco pojmenovat, jejich základní funkce je tedy pojmenovací. Při procesu pojmenování vznikají spojením slovotvorného základu a slovotvorného formantu (viz 2.2.2) nová (motivovaná) slova s různým významovým vztahem ke svým slovům základovým (motivujícím); podle povahy tohoto vztahu se rozlišují základní typy pojmenovacích (onomaziologických) kategorií. Nejčastěji dochází k **mutaci** (podstatné významové změně), srov. *závodit* → *závodník*: *závodník* je člověk, který závodí. Pokud se při tvoření pouze mírně obměňuje slovní význam motivujícího slova, jde o **modifikaci**, srov. *závodník* → *závodnice*: obě slova pojmenovávají osoby, které závodí (motivované slovo navíc explicitně vyjadřuje, že je to žena). Motivované slovo může slovní význam zcela zachovat a vyjádřit ho jiným slovním druhem než slovo motivující – dochází tedy k **transpozici**, viz *závodit* → *závod*: obě slova pojmenovávají děj.

2.5 POPIS SLOVOTVORNÉHO SYSTÉMU

V češtině se pomocí slovotvorných afixů (viz 2.2.3) tvoří především podstatná jména, přídavná jména, slovesa a příslovce, nejčastějším způsobem je odvozování, méně

častým skládání (viz 2.3). V následujícím stručném přehledu uvádíme hlavní pojmenovací a sémantické skupiny utvořených slov a ve výběru jejich nejdůležitější slovtvorné formanty (bez bližšího rozlišování, viz zde výše).

2.5.1 TVOŘENÍ PODSTATNÝCH JMEN

2.5.1.1 ODVOZOVÁNÍ

Podstatná jména se tvoří nejčastěji od podstatných a přídavných jmen a sloves, a to sufixací, příp. kombinovaným odvozováním a transflexí (viz 2.3.1); pojmenovávají se zejména:

- osoby, popř. jiné živé bytosti jako činitelé děje (činitelská jména): *-tel, -č, -ce, -čí* (*jednatel, vypravěč, správce, mluvčí*)
- osoby, popř. jiné živé bytosti podle předmětu, kterým se zabývají, k němuž jsou v činném vztahu (konatelská jména): *-ář/-ař, -ník/-ovník, -ák, -ista* (*novinář, zedník, ovčák, klavírista*)
- prostředky k činnosti: *-dlo, -tko, -ivo, -č* (*plavidlo, razítko, léčivo, kráječ*)
- výsledky a předměty děje: *-ek, -a, -ík, -ka, -ina* (*výrobek, obruba, balík, zkratka, zavařenina*)
- osoby, zvířata, věci podle své vlastnosti (jména nositelů vlastnosti): *-ec, -ík, -ák, -án, -áč* (*slepec, mladík, blondák, velikán, roháč*)
- osoby, zvířata, věci podle své příslušnosti (k místu, celku, akci), podle podobnosti s jiným jevem apod.: *-an, -ec, -ík, -ák, -ovec* (*ostrovan, cizinec, straník, vlčák, zemanovec*)
- místa, kde se něco nachází, děje apod.: *-iště/-oviště, -na/-árna, -ice* (*naleziště, čekárna, nemocnice*) apod.

Tvoří se také názvy:

- hromadné: *-stvo/-ctvo, -(ov)í, -ina* (*ptactvo, listí, houština*)
- zdrobnělé: *-ek, -eček, -íček, -ka, -ička, -ečka, -ko, -ečko, -íčko* (*kousek, dědeček, lvíček, zahrádka, hvězdička, částekka, kopytko, kolečko, sluníčko*)
- přechýlené: *-ka, -yně/-kyně, -ice* (*návrhářka, poslankyně, číšnice*)
- mládat: *-e/-ě, -íce* (*slůně, lvíče*)
- dějů: *-í, -á, -ba, -o, -a* (*zpívání, házená, plavba, běh, zkáza*)
- vlastností a stavů: *-ost, -ota, -ství/-ctví, -(ov)ina* (*vlídnost, hluchota, bratrství, švejkovina*) apod.

2.5.1.2 SKLÁDÁNÍ

Substantiva se tvoří převážně bezafixální nebo afixální kompozicí, sprežky jsou zastoupeny mnohem méně (*okamžik, mateřidouška, zeměkoule*) a příliš jich nepřibývá. Složeniny pojmenovávají:

- osoby: *krasobruslař, horolezec, strojvůdce, zpravodaj, strážmistr, Novozélanďan, Turkotatar*
- zvířata: *lýkožrout, myřilov, perlorodka*
- prostředky: *elektroměr, kávovar, dalekohled*
- nositele vlastnosti: *libozvuk, starověk, velkoměsto, rychlovlak*
- místa: *pivovar, tělocvična*
- děje a jejich výsledky: *chvalozpěv, sebeklam, barvotisk, krasojízda, životospráva, krupobití*

2.5.2 TVOŘENÍ PŘÍDAVNÝCH JMEN

2.5.2.1 ODVOZOVÁNÍ

Přídatná jména se tvoří nejčastěji od podstatných a přídatných jmen, sloves a příslovcí, a to sufixací, méně často kombinovaným odvozováním a transflexí (viz 2.3.1); pojmenovávají zejména:

- vztah v širokém slova smyslu, příslušnost, přivlastňování, původ: *-ský/-cký, -ní, -í, -ův, -in, -ný, -ový* (*horský, vesnický, sluneční, včelí, přítelův, babiččin, stříbrný, třtinový*)
- podobnost: *-itý, -ovitý, -atý* (*vejčitý, spirálovitý, baňatý*)
- charakteristický nebo v hojně míře se vyskytující vnější znak nebo vnitřní vlastnost: *-atý, -natý, -ovatý, -itý, -ovitý, -ivý, -livý* (*rohatý, jehličnatý, pihovatý, vrásčitý, sukovitý, důvěřivý, proměnlivý*)
- zesílení, zvětšení nebo zeslabení, zmenšení základní vlastnosti: *-ánský, -ičký, -oučký* (*velikánský, kratičkový, lehoučký*)
- děj jako vlastnost nebo stav: *-í, -ý* (*vezoucí, prosluněný, prasklý*)
- náchylnost, schopnost, sklon k určitému ději: *-ačný, -avý, -ivý, -livý* (*vychloubáčný, hádavý, hojivý, stydlivý*)
- možnost vykonání děje: *-telný, -itelný, -ný* (*uskutečnitelný, viditelný, únosný*)
- účel, k němuž je něco určeno: *-cí, -icí* (*mycí, pečicí*) apod.

2.5.2.2 SKLÁDÁNÍ

Adjektiva se tvoří převážně bezafixální nebo afixální kompozicí, spřežky jsou však mezi nimi také zastoupeny (*podivuhodný, všehoschopný, ziskuchtivý, pravděpodobný*). Složeniny pojmenovávají:

- vlastnost založenou na vnějším nebo vnitřním znaku: *modrooký, rovnoramenný, hrubosrstý, chudokrevný, dlouhověký, drahocenný*
- přináležitost: *středoškolský, jihočeský, svatováclavský*

- vlastnost založenou na ději a substancích/okolnostech s ním spojených: *blahopřejný, dobročinný, ohnivzdorný, pravdomluvný, suchomilný, jednoznačný*
- kombinaci nebo koexistenci dvou (více) vlastností: *modrobílý, sladkokyselý, česko-anglický, literárně-hudební* apod.

2.5.3 TVOŘENÍ SLOVES

Slovesa se odvozují především z podstatných a přídavných jmen a ze sloves, příp. z příslovcí. Funkci slovtvorného formantu plní většinou infinitivní kmenotvorný sufix (viz 2.3.1), tzn. *-nou-*, *-e/-ě*, *-i-*, *-a-*, *-ova-*. Na rozdíl od jmen se u sloves velmi často uplatňuje tvoření (čistě) předponové – při změně slovního významu základových sloves dochází zároveň ke změně vidu (*psát – vypsat, říkat – odříkat, balit – přebalit, šít – podšít, jednotit – sjednotit, chránit – zachránit* apod.), ne však vždy nutně (*dát – prodat*). V závislosti na základových (motivujících) slovech pojmenovávají odvozená slovesa rozmanité děje, stavy, procesy, viz např.:

- být, stát se někým, něčím: *kralovat, zedničit, vládnout*
- mít něco: *žíznit, večerět, radovat se, kašlat*
- dělat, vydávat něco: *zdít, hnízdit, rýsovat, zářit, povykovat*
- opatřovat něčím: *lakovat, solit, opásat*
- užívat něco jako prostředek: *sánkovat, brzdit*
- být, stávat se nějakým: *churavět, červenat, choulostivět, hubnout*
- činit nějakým: *rovnat, kráslit* atd.

Běžné je odvozování sloves (často kombinovaným tvořením) při vyjadřování různých aspektů dějů, jako jsou např. jejich:

- fáze a opakování: *vyběhnout, zapálit, rozhoupat, dopočítat, hrávat, bolívat*
- rozměr a trvání: *rýpnout, hvízdnout, pobíhat*
- míra: *nalomit, poponést, navařit* apod.

2.5.4 TVOŘENÍ PŘÍSLOVCÍ

Většina příslovcí se tvoří od přídavných jmen, poměrně malá část od podstatných jmen (a jejich předložkových vazeb) a od sloves. Vedle odvozování (sufixace a kombinovaného odvozování) se uplatňuje také konverze. Utvořená příslovce pojmenovávají zejména:

- způsob, míru, zřetel děje: *vzorně, moudře, velice, morfologicky, česky, dohromady, honem, žertem, poslepu, ztěžka, bezpochyby*
- časové a místní okolnosti: *kvečeru, občas, odnedávna, vysoko, napravo, vzhůru*
- stav: *čisto, smutno, draho, chladno* atd.

2.6 SLOVOTVORNÝ ROZBOR

Cílem slovotvorného rozboru je zjistit slovotvornou stavbu vytvořeného (fundovaného) slova. Ta se zakládá na dvou základních částech (jednočlenných nebo vícečlenných): na slovotvorném základě a formantu. Obě části rozlišíme, porovnáme-li vytvořené slovo s jeho slovem (bezprostředně) základovým / slovy základovými: *přístav/ní - přístav, vysok/o/škol/ský - vysoká škola*. Podle počtu základových slov a charakteru slovotvorného formantu určíme slovotvorný způsob a (v jeho rámci) slovotvorný postup (včetně typu slovotvorné úpravy). Jako součást slovotvorného formantu uvádíme případné hláskové změny, ke kterým při slovotvorném procesu došlo. Je-li základové slovo samo vytvořené, opakujeme rozbor, dokud nedospějeme ke slovu (synchronně) neutvořenému: *odbarvovač - odbarvovat - odbarvit - barvit - barva, horolezecký - horolezec - hory + lézt*.

Pro přehlednější a snazší vydělování slovotvorných základů a formantů při slovotvorném rozboru píšeme vytvořená a základová slova v řádcích pod sebe a do sloupce (morfém pod morfém). Tvarotvorné morfémy (koncovky) dáváme do závorky (nejsou-li samy o sobě slovotvornými formanty).

ochuzený	derivace: transflexe	<i>ochuzen-</i> , -ý
<i>ochudit</i>	derivace: prefixace, transflexe	<i>chud-</i> , <i>o-</i> , -i(t)
<i>chudý</i>		
souhrnně	derivace: suffixace	<i>souhrnn-</i> , -ě
<i>souhrnný</i>	derivace: suffixace	<i>souhrn-</i> , -n(ý)
<i>souhrn</i>	derivace: prefixace, transflexe	<i>hrn-</i> , <i>sou-</i> , -o
<i>hrnout</i>		
vyšetřovatel	derivace: suffixace	<i>vyšetřova-</i> , -tel(0)
<i>vyšetřovat</i>	derivace: transflexe	<i>vyšetř-</i> , -ova(t)
<i>vyšetřit</i>	derivace: prefixace	<i>šetři(t)</i> , <i>vy-</i>
<i>šetřit</i>		
plavecký	derivace: suffixace	<i>plavec-</i> , -sk(ý) (-c- + -ský > -cký)
<i>plavec</i>	derivace: suffixace	<i>plav-</i> , -ec(0)
<i>plavat</i>		
snižování	derivace: transflexe	<i>snižován-</i> , -(í)
<i>snižovat</i>	derivace: transflexe	<i>sniž-</i> , -ova- (í > i)
<i>snížit</i>	derivace: prefixace, desuffixace, transflexe	<i>níz-</i> , <i>s-</i> , -i(t) (z > ž)
<i>nízký</i>		
zodpovědnost	derivace: suffixace	<i>zodpovědn-</i> , -ost(0)
<i>zodpovědný</i>	derivace: suffixace	<i>zodpověd-</i> , n(ý)
<i>zodpovědět</i>	derivace: prefixace	<i>odpovědě(t)</i> , <i>z-</i>

odpovědět	derivative: prefixace	povědě(t), od-
povědět	derivative: prefixace	vědě(t), po-
vědět		
desetiletí	kompozice, transflexe	deset- + let-, -i-, -í
deset let		
rychlopalný	kompozice, sufixace	rychl- + pal-, -o-, -n(ý) (á > a)
rychle pálit	derivative: sufixace	rychl-, -e
rychlý		
modrobílý	kompozice: bezafixální kompozice	modr-, bíl(ý), -o-
modrý, bílý		
voděodolný	kompozice: juxtaopozice	vod(ě), odoln(ý)
voda, odolný	derivative: sufixace	odol-, n(ý)
odolat	derivative: prefixace	-dolat, o-
*dolat (srov. zdolat, udolat)		

LITERATURA

- Čechová, Marie, a kol. (2011): *Čeština – řeč a jazyk*. 3. vyd. Praha: SPN.
- Dokulil, Miloš, a kol. (1962): *Tvoření slov v češtině 2*. Praha: ČSAV.
- Dokulil, Miloš – Horálek, Karel – Hůrková, Jiřina – Knappová, Miloslava – Petr, Jan (1986): *Mluvnice češtiny 1. Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfemika. Tvoření slov*. Praha: Academia.
- Furdík, Juraj (2004): *Slovenská slovo tvorba (teória, opis, cvičenia)*. Ed. M. Ološtiak. Prešov: Prešovská univerzita.
- Hrbáček, Josef – Hrdličková, Hana – Mareš, Petr – Servítová, Jarmila (1987): *Mluvnické rozbory a cvičení v češtině*. Praha: katedra českého a slovenského jazyka FF UK v Praze.
- Karlík, Petr – Nekula, Marek – Pleskalová, Jana (ed.) (2017): *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Karlík, Petr – Nekula, Marek – Rusínová, Zdenka (ed.) (2012): *Příruční mluvnice češtiny*. 2. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Mališ, Otakar – Machová, Svatava – Suk, Jaroslav (1997): *Současný český jazyk. Lexikologie (Nauka o tvoření slov, lexikografie, slang)*. Praha: Karolinum.
- Šimandl, Josef (ed.) (2017): *Slovník afixů užívaných v češtině*. Praha: Karolinum.
- Šlosar, Dušan (1999): *Česká kompozita diachronně*. Brno: Masarykova univerzita v Brně.
- Šmilauer, Vladimír (1971): *Novočeské tvoření slov*. Praha: SPN.